

*KOSTA ST. PAVLOVIĆ: Razgovori sa Slobodanom
Jovanovićem 1941—1945, Vindzor, Kanada 1969, str. 103*

Pisac opširne ali i površne biografije o Vojislavu Marinkoviću u pet svezaka (Vojislav Marinković i njegovo doba; 1876—1935) i bivši diplomatski službenik Kraljevine Jugoslavije Kosta St. Pavlović objavio je nedavno, u emigraciji, omanju knjigu zabilježaka o razgovorima sa Slobodanom Jovanovićem, jednim od najistaknutijih prvaka jugoslavenskih emigrantskih krugova i predsjednikom jugoslavenske vlade u Londonu za vrijeme II svjetskog rata. Pavlović je bio ne samo šef Jovanovićeve kabineta nego je već kao Jovanovićev krvni rođak bio u prisnim odnosima s njim i ostao uz njega sve do njegove smrti potkraj god. 1958. Pavlović je tako imao prilike da često s njim razgovara, dugo i povjerljivo, a Jovanovićeve je povjerenja odmah i zapisivao. Smatrajući da će biti od interesa za čitaoce — kako sam Pavlović ističe — da saznaju *kako* je Jovanović gledao na pojedine događaje, šta je mislio o pojedinim ljudima, kako je promatrao prošlost, šta je predviđao za budućnost, kakvim je obavještenjima raspolagao, poduzimanje kakvih je mjera savjetovao, Pavlović je sada objavio te svoje zapise za vremensko razdoblje od 1941. do 1945. godine. Pri tome napominje — što mu teško možemo vjerovati — da su ti razgovori vjerno izneseni i da nije naknadno ništa ni dodavao ni oduzimao, zapisujući ih bilo iste večeri bilo, najkasnije, sutradan. Pavlovićev prvi zapis datiran je sa 3. VI 1941; emigrantska vlada pod predsjedništvom generala Dušana T. Simovića nalazi se privremeno smještena u samostanu Malteškog reda u Tanturu, na pola puta između Jeruzalema i Betlehema.¹ Tu je Pavlović posjetio potpredsjednika Simovićeve vlade Sl. Jovanovića i nakon razgovora s njim pribilježio i ovo: »Pričao mi je (Jovanović) kako Vlada ne zna šta hoće. Ismejavo je sve ministre, blago ali duhovito. Kritikovao je stav kneza Pavla. Govorio mi je da je general Dušan Simović morao da učini ono što je učinio jer bi inače u zemlji došlo do pobune. Pripovediao mi je kako je pre neki dan u crkvi Ecce homo osvanula ploča sa natpisom »Hrvatska 1941«. Kad su se raspitivali, rečeno im je da je prilog

¹ Rukovet zapisnika emigrantskih vlada objavio sam u četiri dijela pod naslovom: Zapisnici jugoslavenske emigrantske vlade 1941—1945, *Historijski pregled*, 3—4, 1960, 269—289; 1, 1961, 56—76, 2, 143—159, 3—4, 248—265.

U Londonu je Simović u drugoj polovici kolovoza 1941. izvršio promjene u svom kabinetu. Simović je preuzeo, kao predsjednik vlade, resor unutrašnjih poslova i novoosnovano ministarstvo avijacije i mornarice, zastupajući ujedno i ministra vojnog gen. Bogoljuba Ilića; Juraj Krnjević postao je kao dotadašnji ministar bez portfelja i zastupnik potpredsjednika vlade potpredsjednik ministarskog savjeta i ministar pošta, telegrafa i telefona; Sl. Jovanović — potpredsjednik vlade i ministar pravde; Miha Krek — potpredsjednik vlade i ministar građevina; Bogoljub Jevtić — ministar bez portfelja; Momčilo Ninčić — ministar vanjskih poslova; M. Trifunović — ministar prosvjete; Franc Snoj — ministar bez portfelja; M. Gavrilović — ministar bez portfelja; Milan Grol — ministar saobraćaja; Srđan Budisavljević — ministar socijalne politike i narodnog zdravlja (njemu je Simović na insistiranje M. Ninčića oduzeo resor unutrašnjih poslova); Branko Čubrilović — ministar poljoprivrede i ministar snabdjevanja i ishrane; ministar vojske — gen. Bogoljub Ilić; Jovan Banjanin — ministar šuma i ruda; Sava Kosanović — ministar bez portfelja; Boža Marković — ministar bez portfelja; Juraj Šutej — ministar financija. Istog dana bio je Jovanović postavljen za zastupnika ministra prosvjete, a Šutej za zastupnika ministra trgovine i industrije, dok su ukinuli ministarstvo za fizički odgoj naroda i sve njegove poslove prenijeli na ministarstvo vojske.

za tu ploču dao ban Ivan Šubašić i da se u knjigu priložnika upisao kao Viceroy of Croatia. Posle je objašnjavao da, dajući prilog za ploču, nije imao rđavih namera, a da je stavio da je vicekralj Hrvatske, jer nije umeo drukčije da protumači na engleskom šta je ban.« (str. 11)

Došlo je kasnije do promjene i Simović je bio prisiljen da u Londonu podnese ostavku.² Naslijedio ga je Sl. Jovanović.³ »Odnosno promene Vlade — povjerio je Pavloviću 16. I 1942 — Jovanović mi je rekao da je Simović bio svoj sopstveni grobar. Hteo je da ima uza se polovinu ministara, da bi se obezbedio od druge polovine. To je bio postigao sa Hrvatima, stalno im popuštajući. Ali je u tom popuštanju preterao. Kad je to uvideo, pokušao je da se približi Srbima. Hrvate je odstranio, a Srbe nije uspeo da pridobije. Svojim držanjem doveo je dotle da, na sednicama Ministarskog saveta, osim Jovanovića, niko nije hteo s njim da govori. Kriza se pojavila još pre četiri meseca. Jovanović je odgađao promenu smatrajući da bi svaka promena bila štetna i sve verujući da će se Simović promeniti. Sve je bilo uzalud. Do promene je moralo da dođe. Simović, koji se bio zavadio s Momčilom Ninčićem i s Milanom Grolom, hteo je na njihova mesta da dovede Miloša Bobića i Božidara Vlajića. Jovanović mu je rekao: 'Nemojte vi, kao nekad Namesništvo, da određujete ko su predstavnici Radikalne i Demokratske stranke. One su rešile da će njihovi predstavnici biti Ninčić i Grol, i tako mora ostati.' To Simović nije razumeo. Kad mu je Jovanović govorio da je situacija takva da se mora povući, Simović mu je odgovorio da to nikad neće učiniti i da ga samo mrtvog mogu ukloniti. On ima pun revolver, vojnik je i braniće se.« (str. 12—13)

U pogledu budućnosti, Jovanović se u razgovoru s Pavlovićem — prema zapisu od 4. III 1942 — izjasnio za federativno uređenje Jugoslavije, ali »bez izrične upotrebe te reči. Država će se zvati Jugoslavijom, ali će imati srpsku, hrvatsku i slovenačku jedinicu. On misli da bi takvu državu Srbi najlakše prihvatili. O odnosima u samoj Vladi ima najgore mišljenje. Vidi sve što se događa, ali nema na koga da se osloni ni s kim da radi. 'Grol mi zadaje naj-

² Simović je pao u siječnju 1942. pošto su predstavnici svih političkih stranaka u Londonu podnijeli predstavku kralju Petru u kojoj izjavljuju da im je zbog samovolje generala Simovića nemoguće da s njim dalje surađuju.

³ Novi predsjednik vlade naglasio je u prvoj deklaraciji da je s obzirom na opće prilike u svijetu »poželjno da vodstvo Vlade bude pre u političkim rukama, nego u vojničkim«, jer je »zadatak pred kojim se sada nalazi Jugoslovenska Vlada u stvari vrlo različit od onoga pred kojim se nalazila za vreme svoje formacije u martu 1941«. Jovanovićeva je vlada — na temelju ukaza od 11. I 1942. — imala ovaj sastav: predsjednik ministarskog savjeta i ministar unutrašnjih poslova — Sl. V. Jovanović, potpredsjednik ministarskog savjeta i ministar pošta — J. Krnjević, potpredsjednik ministarskog savjeta i ministar građevina — M. Krek; ministar vanjskih poslova — M. Ninčić; ministar vojske i ministar mornarice i avijacije generalštabni brigadni general *Dragoljub M. Mihailović*; ministar saobraćaja — M. Grol; ministar financija i ministar trgovine i industrije — J. Šutej; ministar prosvjete — M. Trifunović; ministar pravde — M. Gavrilović; ministar socijalne politike i narodnog zdravlja — S. Budisavljević; ministar poljoprivrede i ministar snabdijevanja i ishrane — B. Čubrilović; J. Banjanin — ministar šuma i ruda; B. Jevtić, S. Kosanović, B. Marković i F. Snaj — ministri su bez portfelja. Jovanović je istovremeno postao zastupnik D. M. Mihailovića, a Grol ministra prosvjete. Šef Jovanovićeva vojnog kabineta postao je major Zivan L. Knežević, brat ministra dvora Radoja L. Kneževića. Taj major Knežević kao jedan od najaktivnijih aktera u puču od 27. III 1941. postao je stvarni šef sve ambicioznije i utjecajnije »majorske grupe« u Londonu.

više muka, jer na svaki predlog a priori cikne: Ne! Nesumnjivo da je ispravan Srbin; ali, šta ćete, on još veruje Hrvatima.» (str. 15)

Pavlović je pod 28. III 1942. zapisao ovo: »Teofilo Đurović⁴ rekao mi je 19. marta da mu je Jevtić, pre polaska za Ameriku,⁵ pričao da je u Ministarskom savetu, odmah posle 27 marta, pokrenuto pitanje rata. Simović je odgovorio da on ima obaveštenja da Nemci nemaju nameru da nas napadnu i da zasad nisu još za to ni dovoljno spremni. Kad je Jevtić insistirao da su njegova obaveštenja drukčija, đeneral Ilić je odgovorio da se ne bi moglo reći da našoj vojsci ne fali ni jedno jedino dugme, ali da je ona dovoljno jaka da se na nju možemo osloniti i da će pružiti, u slučaju napada, snažan i častan otpor Nemcima. Jevtić mu je dalje pričao da je na Palama, kad se čulo da Simović ima nameru da izda naredbu za kapitulaciju, pred Jovanovićem to rekao Simoviću i napomenuo mu je da se tako ne sme učiniti, i da se Kralj i Vlada sa što više vojske moraju na neki način evakuisati. Simović je pred Jovanovićem odgovorio da naša vojska nikad neće kapitulirati. Sutradan, međutim, bez znanja Vlade, izdao je naredbu za kapitulaciju.

Jutros sam o tome govorio s Jovanovićem — zapisuje dalje Pavlović. On potvrđuje tačnost prvog dela razgovora i dodaje da je đeneral Ilić još rekao: »Uostalom, Italijane ćemo potući za nekoliko dana i, u koliko naša vojska nije snabdevena, snabdeće se materijalom koji bude zaplenila od Italijana.» Odnosno razgovora o kapitulaciji na Palama, Jovanović ga se ne seća. On tvrdi da je Simović još pre Vlade otišao u Nikšić i, odande, u neki manastir, dok je Vrhovnu komandu preneo na đenerala Danila Kalafatovića. Kad je Vlada čula da je kapitulacija potpisana, Simović je već bio napustio Jugoslaviju. Simović je docnije tvrdio da nikad nije izdao naredbu za kapitulaciju, već samo naredbu da se zaključi primirje. Jovanović mi dalje tvrdi da je, izuzev Simovića, Ilića i Mirkovića, ceo štab Vrhovne komande smatrao da je sve propalo i da se više ne treba boriti. I po Jovanoviću, Simović i Ilić bili su uvereni da nas Nemci ne mogu da napadnu, jer su im sve snage u Bugarskoj koncentrisane prema Turskoj.« (str. 16—17)

Historiografski je od važnosti ono što je Pavlović zapisao 18. IV 1942. »Reče mi Jovanović — zapisuje on — da je na sednici Vlade od 30 januara 1942 utvrđeno da se u zapisniku sednice Ministarskog saveta održane na Palama kraj Sarajeva 13 aprila 1941 ne nalaze izjave koje je naknadno davao đeneral Simović.⁶ Istom prilikom je Vlada taj zapisnik i dopunila sledećim stavom:

»Sednica je bila održana u kući časnih sestara na Palama kod Sarajeva u nedelju 13 aprila 1941 na prvi dan katoličkog Uskrsa u 10 časova pre podne. Prisutni su bili: Simović, Jevtić, Ninčić, Grol, Krek, Snoj, Trifunović, Jovanović, Šutej, Budisavljević, Čubrilović, Smoljan, Banjanin, Kosanović, Marković, Ilić. Pri kraju sednice došli su i ban Šubašić i ministri Krnjević i Torbar. Simović je dao prvi put opširan izveštaj o vojnom položaju u zemlji. Uglavnom je rekao ovo:

⁴ Bivši jugoslavenski generalni konzul u Solunu.

⁵ Vlada je 4. VI 1941. zaključila da jedan dio članova vlade ode u Kanadu odnosno u SAD (u Kanadu: M. Trifunović, B. Čubrilović i general Ilić; u SAD: F. Snoj, S. Kosanović, B. Marković i B. Jevtić, s tim da im se priključi i I. Šubašić).

⁶ Zapisnik (kraću verziju) sjednice vlade od 13. IV 1941. objavio je *Ferdo Čulinović* u knjizi *Slom stare Jugoslavije*, Zagreb 1958, 197.

1. Da se zaustavi neprijatelj još se nije moglo izvršiti, ali da još uvek postoji mogućnost da se front stabilizuje na Savi i Drini.
2. Da je kod Banjaluke istina izvršen prodor, ali da se on nada da će se u tome pravcu moći zaustaviti nadiranje neprijatelja.
3. Da po njegovom mišljenju, iako vojna situacija nije očajna, Vlada ipak radi veće sigurnosti treba da se što pre povuče u Nikšić.
4. Da će Vrhovna komanda već u toku istog dana doći na Pale i da je on preneo dužnost načelnika Štaba Vrhovne komande na đenerala Danila Kalafatovića, pošto je njemu (Simoviću) bilo zamereno što je spojio u svojoj funkciji Pretsednika Ministarskog saveta i funkciju načelnika Štaba Vrhovne komande.
5. Na primedbu ministra Banjanina o eventualnosti jedne kraće linije za slučaj da otpor na liniji Sava—Drina ne bude više moguć, đeneral Simović je izjavio da je Vrhovna komanda za tu eventualnost mislila na liniju: granica Crne Gore i Albanije, na istoku Bosanske Planine savijajući prema zapadu u pravcu doline Neretve.

Ministarski savet konstatuje da je to bila poslednja sednica u zemlji. Neposredno posle te sednice događaji su tekli sledeće:

U Nikšić su pojedini članovi Vlade pristizavali pojedinačno i u grupama u noći od 14 na 15 april i u toku 15 aprila pre podne. 15 aprila pre podne kad su prisutni ministri izišli iz svojih soba, u dvorištu Ministar vojni đeneral Ilić je nekim pojedinačno saopštio da je potpisana kapitulacija. O toj kapitulaciji Vlada nije pre toga ni informisana niti je o tome diskutovala. Doznala je za nju kao svršen fakt. Ni pre ni posle ovog saopštenja nije Vlada održala nikakve sednice po tome pitanju. Simović je došao to jutro u Nikšić, gde su se skupljali članovi Vlade, razgovarao sa g. Ilićem i pozvao oko 10 časova pre podne pojedine članove Vlade radi rasporeda mesta na avionima kojima je trebalo izići iz zemlje. Ministri Budisavljević, Kosanović, Snoj i Krek stigli su u Nikšić tek 15 aprila oko podne neposredno pred odlazak iz zemlje, tako da nisu mogli dobiti uopšte nikakva obaveštenja o toku tih događaja.

Ovo Vlada smatra potrebno da utvrdi zato, jer je đeneral Simović u napisu koji je bio pripremljen za štampu u posebnoj brošuri svojom rukom napisao: 'Zaključujući privremeni aranžman sa Nemcima, zbog nemogućnosti daljeg otpora, jugoslovenska Vlada morala je žrtvovati jedan deo vojske.' (str. 17—18)

Pavlović je 25. VIII 1942. zapisao da su odgodili sjednicu Jovanovićeve vlade na neodređeno vrijeme, »kako bi duhovi imali vremena da se smire« (Jovanović), a 9. XI zapisao je ovo: »Prošle subote održana je sednica Ministarskog saveta na kojoj je Ninčić završio svoje izlaganje. Posle toga se razvila diskusija, koju je Jovanović zaključio svojim primedbama.

Jovanović mi kaže da je učinio opštu napomenu da bi u idućim diskusijama valjalo biti kraći i manje polemičan. Zatim je odgovorio onima koji su uzeli učešća u diskusiji i koji su, po njegovom mišljenju, sa suviše pesimizma govorili o našem položaju kod Saveznika. Uzimajući za primer Veliku Britaniju, Jovanović smatra da valja praviti razliku između položaja našeg naroda i položaja naše Vlade. Položaj našeg naroda još je uvek vrlo dobar. Otpor koji naš narod pruža okupatorskim vlastima i stradanja koja zbog toga podnosi, — naročito oružana akcija đenerala Mihailovića i činjenica da okupatorski režim

nigde nije uspeo da uhvati korena u narodnim masama, — učinili su da naš narod uživa ovde nesumnjive simpatije, kako kod široke publike tako i u Vladinim krugovima. Naročito je važno da, i pored kampanje što je u poslednje vreme vođena protivu đenerala Mihailovića, englesko interesovanje za njegovu akciju nije ni najmanje popustilo. Što se tiče položaja naše Vlade, on je prvih nedelja bio nesumnjivo slab, jer razlozi za uklanjanje đenerala Simovića nisu bili dovoljno objašnjeni ovdašnjim nadležnim faktorima. Ali u toku Kairske afere,⁷ koja je bila u tesnoj vezi s uklanjanjem đenerala Simovića, engleska Vlada postepeno se sve više i više stavljala na našu stranu i sporazum koji smo s njom nedavno zaključili u cilju likvidisanja Kairske afere, može služiti kao dokaz da naši odnosi s engleskom Vladom nisu tako rđavi kao što bi, po govorima nekim ministara, to moglo izgledati. Ali usprkos svemu tome ima jedna okolnost koja nam mora zadavati brige: a to je, da je u ovdašnjim merodavnim krugovima pokolebana vera u životnu snagu Jugoslavije. Brz slom naše vojne snage uzet je kao znak da između Srba i Hrvata nije bilo dovoljno kohezije. Masovni pokolji koji su se dogodili prošle godine, i koji počinju sada iznova, učinili su ovde jak utisak, i naši se prijatelji pitaju da li je posle svega toga zajednički život Srba i Hrvata moguć.⁸ Najzad, zapaženo je i to da naša Vlada u izgnanstvu čak ni u oblasti spoljne politike ne nastupa s dovoljno jedinstva. Na ovoj poslednjoj tački valja se naročito zadržati. U svima dosadašnjim kritikama naše spoljašnje politike polazilo se od pretpostavke da mi imamo samo jednu spoljašnju politiku, a to je onu za koju je odgovoran Ninčić u prvom redu. Međutim, nije tako. Umesto jedne spoljašnje politike, mi imamo ustvari tri, jer pored službene diplomatije Ninčićeve, imamo još neslužbenu diplomatiju koju u slovenačkom interesu vodi Miha Krek, kao i neslužbenu diplomatiju koju u hrvatskom interesu vodi Krnjević. Imati tri centra spoljašnje akcije ne bi moralo samo po sebi biti štetno, ali pod uslovom da između ta tri centra ima veze i saglasnosti. To, međutim, nije slučaj. Između Kreka i Jovanovića ima neke veze, ali Krnjević dosad nije davao nikakva obaveštenja o svome radu ni Ninčiću ni Jovanoviću. Ovo odsustvo jedinstva akcije može nam prouzrokovati isto onako poraz na diplomatskom polju, kao što nam je prouzrokovalo i na vojnom polju. Nijedan Ministar spoljašnjih poslova ne može imati uspeha ako se iza njega ne bude osećala ujedinjena Jugoslavija. Neophodno je imati na umu sledeće:

1. da kod Velikih saveznika postoji jak interes za Jugoslaviju, ali ne i za centrifugalne bilo srpske ili hrvatske težnje;
2. da bi svaki raspad jugoslovenske Vlade u Londonu bio iskorišćen od Sila Osovine protivu onih koji se u zemlji bore protivu okupatorskih vlasti ili koji im se odupiru.

Naši bi neprijatelji onda zacelo potvrdili da se na delu posvedočilo da ni đeneral Mihailović ni Vladko Maček nisu bili u pravu, nego da su bili u pravu Pavelić i đeneral Nedić. Ako iz ove diskusije, završio je svoje izlaganje Jovanović, ne izvedemo zaključak da je u vođenju naše spoljašnje politike nužno koordinirati srpsku, hrvatsku i slovenačku akciju, onda će svekolika ova diskusija ostati uglavnom besplodna.« (str. 22—24)

⁷ Vidi više o tome: *Ante Smith Pavelić*, Kairska afera, Paris 1961.

⁸ Vidi Jovanovićeve razmatranja o jugoslovenskoj misli i srpskom nacionalizmu u Jugoslaviji u brošuri: *Jedan prilog za proučavanje srpskog nacionalnog karaktera*, Vindzor, Kanada 1964 (poseban otisak iz Glasa kanadskih Srba, br. 1644. od 24. oktobra 1963. — br. 1650. od 5. decembra 1963).

Jovanović je 30. XII 1942. saopćio Pavloviću da mu je kralj povjerio mandat za sastav nove vlade koja je, zatim, 4. I 1943. položila zakletvu.⁹ Pavlović je zatim 11. VI zabilježio: »Ministarski savet gotovo stalno zasedava. Raspravljaju se o deklaraciji Vlade.¹⁰ Sednica je trajala celog prepodneva u sredu, celog dana u četvrtak i celog današnjeg prepodneva. Posle sednice, reče mi Jovanović: 'Ovo je strašno kako ljudi ne znaju da govore na sednicama. Umesto da kratko kažu šta misle, oni prave čitave usmene disertacije, kao da su u nekom seminaru, ili besede kao da daju ekspozice pred Narodnom skupštinom ili da odgovaraju na interpelacije. Ali, teraću ih ovako sa sednice na sednicu, dok ne baldišu, a neki su već baldisali. A ja? Ja sam na to naučio na Univerzitetu i to me ne zamara.'« (str. 35)

Tjedan dana kasnije (18. VI) već nalazimo zapis o ostavci druge Jovanovićeve vlade: »'Tajms' je jutros objavio vest o ostavci Vlade. Čim je Jovanović stigao u kancelariju pokazao sam mu novine i upitao ga šta je posredi. 'Vest je tačna', odgovorio mi je, 'ali nisam hteo' ja da je objavljujem.' Zatim mi je ispričao kako je stvar tekla. Vlada je bila usvojila Deklaraciju, ali su Krnjević i Šutej odbili da prime na sebe obavezu da će se njenih načela držati i u odnosu na narod u zemlji. Drugim rečima: oni su pred inostranstvom za Jugoslaviju, dok su za granice NDH pred svojim Hrvatima u zemlji. Dovedeni su time do duvara i sad su i sami Englezi uvideli da hrvatski ministri nisu za Jugoslaviju. Odmah zatim, Krnjević i Šutej 'ustali su protiv moje ličnosti', nastavio je Jovanović. 'Ustvari, ustali su protiv Deklaracije, koju su bili prihvatili. Netačne su vesti, koje su oni pustili, da je jedan deo ministara bio protiv mene. Protiv mene samo su bili Krnjević i Šutej. Ovo me je navelo da podnesem ostavku. Vlada je želela da se vest o ostavci objavi istovremeno s veću o obrazovanju nove Vlade. I to su Hrvati osujetili. I u ovom pitanju svi srpski ministri bili su složni. Složili su se i u pitanju Kraljeve ženidbe i u pitanju poverenja u moju ličnost.' Jovanović misli da može lako doći do obrazovanja čisto radne Vlade i da njen predsednik može biti i Miloš Bobić.« (str. 36—37)

Međutim, mandat za sastav nove vlade bio je na kraju povjeren Miši Trifunoviću a ne Bobiću i u Trifunovićevu vladu ušao je i Jovanović, ali »teška srca«.¹¹ »Ministarski savet — zapisuje Pavlović 8. VII 1943. — se opet nosi

⁹ Ukazom od 2. I 1943. bila je uvažena ostavka prve Jovanovićeve vlade i postavljena nova vlada u ovom sastavu: predsjednik vlade, ministar unutrašnjih poslova i zastupnik ministra vanjskih poslova — Sl. Jovanović; potpredsjednik vlade i ministar pošta — J. Krnjević; potpredsjednik vlade i ministar građevina — M. Krek; ministar prosvjete — M. Trifunović; ministar saobraćaja — M. Grol; ministar financija i ministar trgovina i industrije — J. Šutej; ministar socijalne politike i narodnog zdravlja — S. Budisavljević; ministar pravde, ministar poljoprivrede i ministar snabdijevanja i ishrane — M. Gavrilović; ministar šuma i ruda — J. Banjanin; ministar vojske, mornarice i avijacije — armijski general *Draža M. Mihailović*. Dražin zastupnik u vladi bio je i nadalje Sl. Jovanović.

¹⁰ Vidi više o tome u zapisnicima vlade od 9. 10. i 11. VI 1943. (Bogdan Krizman, n. dj., 143 i dalje).

¹¹ Ta vlada imala je ovaj sastav (prema ukazu od 26. VI 1943): predsjednik vlade i ministar unutrašnjih poslova — M. Trifunović; potpredsjednik vlade i ministar pošta — J. Krnjević; potpredsjednik vlade — Sl. Jovanović; potpredsjednik vlade i ministar građevina — M. Krek; ministar bez portfelja — gen. Petar Živković; ministar vanjskih poslova — M. Grol; ministar saobraćaja — Miloš Bobić; ministar financija i ministar trgovine i industrije — J. Šutej; ministar poljoprivrede i ministar snabdijevanja i ishrane — B. Čubrilović; ministar pravde — M. Gavrilović;

oko Vladine Deklaracije, i nikako da se složi.¹² Jovanović mi kaže da će sutra Krnjević i Šutej imati ili da prihvate Deklaraciju na kojoj su se svi složili ili da istupe iz Vlade, jer su doterani do duvara.¹³ 'Krnjević je ograničen čovek', reče mi, 'kad zahteva da se u Deklaraciju unese da Srpsko-hrvatski sporazum — koji je produbio jaz između Srba i Hrvata — ima služiti kao osnova za demokratizaciju federalističke Jugoslavije.'« (str. 40)

»Idn je pozvao Trifunovića, Krnjevića, Jovanovića, Kreka i Živkovića — zapis je Pavlovićev od 2. VIII 1943 — da s njima raspravlja pitanje odlaska Vlade u Kairo. Jovanović mi kaže da ih je Idn vrlo lepo primio. Optimist je u pogledu razvoja događaja u Italiji i smatra da naša Vlada valja da pređe u Kairo i da se približi zemlji, kako se ne bi dogodilo da zemlja bude oslobođena a da Vlada bude daleko.«

No, Trifunović se nije dugo održao i novu (činovničku) vladu formirao je Božidar Purić.¹⁴ Prvaci građanskih stranaka u emigraciji i nadalje su se slagali kao rogovi u vreći i Pavlović o tome, između ostalog, zapisuje 5. I 1944. ovo: »Jovanović mi kaže da i dalje vodi razgovore s političarima da dadu neku izjavu, ali je nemoguće složiti ih. Radikali i demokrati se slažu u tome da su za Kralja i za monarhiju i da su protivu Tita i partizana, ali se ne slažu u pitanju Hrvata. Radikali smatraju da se sitnim ustupcima ne može ništa postići, demokrati da bi uklanjanjem Fotića¹⁵ zadovoljili Hrvate. 'Pa, kad ste složni u pitanju Kralja, monarhije, Tita i partizana, dajmo neku deklaraciju, jer ni na Hrvatskom pitanju niste daleko jedni od drugih', rekao im je Jovanović. Ali radikali onda počnu da posmatraju događaje iz istorijske perspektive. I tu ne mogu da se slože s demokratima, iako to nema nikakve veze s onim što se sada da učiniti. Demokrati optužuju radikale da su oni tokom dvadeset godina podržavali korupciju i time doveli do današnjeg stanja u zemlji. Radikali im uzvraćaju da su oni izdali Srpstvo, da su se prodali Jugoslaviji, tj. Hrvatima, da bi vodili borbu protivu radikala i da su oni krivci za nevolje koje su nas snašle. 'I sad zbog nekakve istorijske perspektive i raznih rekrimnacija nisu u stanju da se slože na nekoj izjavi.'« (str. 50)

Zanimljivo je što je Pavlović zapisao pod 29. I 1944: »Priča mi Jovanović kako ga je kralj Aleksandar zvao još 1924, za vlade Ljubomira Davidovića, i da mu je govorio kako ima nameru da raspiše izbore na osnovu nekog novog Izbornog zakona po kome bi se mogli kandidovati i biti birani samo

ministar šuma i ruda — J. Banjanin; ministar vojske, mornarice i avijacije — Draža M. Mihailović; ministar socijalne politike i narodnog zdravlja — Božidar Vlajić; ministar prosvjete — dr Boris Furlan. Istovremeno je za zastupnika ministra vojske D. M. Mihailovića bio postavljen gen. Petar Živković.

¹² Vidi zapisnike sjednica vlade od 1. VII 1943. i dalje: *Bogdan Krizman*, n. dj., 255 i dalje.

¹³ Vidi zapisnik sjednice Trifunovićeve vlade od 9. VII 1943: *Bogdan Krizman*, n. dj., 263—265.

¹⁴ U Purićevoj vladi bili su »činovnici« a ne političari (Vladeta Miličević kao ministar unutrašnjih poslova, Nenad Grisogono kao ministar saobraćaja, Svetozar Rašić kao ministar prosvjete, dr Niko Mirošević-Sorgo kao ministar socijalne politike i narodnog zdravlja) ali je Draža ostao nadalje ministar vojske, mornarice i avijacije.

¹⁵ Konstantin Fotić bio je poslanik, kasnije ambasador u Washingtonu i isticao se u velikosrpskoj i pročetničkoj akciji. Pri tome mu je do smrti pomagao Jovan Dučić. Fotić je kasnije objavio knjigu pod naslovom: *The War We Lost*, New York 1948.

pravi seljaci. Hteo je da ima samo čisto seljačku skupštinu i da čuje šta seljaci misle. Takvoj skupštini hteo je da predloži da ga ovlasti da privremeno ukine Ustav i zavede lični režim kako bi mogao da reši jugoslovenski problem.

Tom prilikom mi je Jovanović rekao da je prvi put upoznao kralja Aleksandra odmah posle odricanja kraljevića Đorđa od prestolonasleđa. Već tada se prestolonasledniku Aleksandru nije mnogo svidalo što je kralj Petar I veliki pristalica parlamentarne vladavine. Govoreći s Jovanovićem, Prestolonaslednik ga je upitao: 'Mislite li vi da moj otac dobro čini što ovako postupa?'« (str. 50)

S tim u vezi zanimljivo je što je Jovanović ispričao Pavloviću o Šestom januaru. »Posle ubistva u Narodnoj skupštini — piše Pavlović 19. II 1944 — Hrvati su tvrdili da niko od Srba neće da osudi Račićev postupak i čak su nagoveštali da je to Račić učinio po Kraljevom nalogu. Tada je Beogradski univerzitet rešio da se donese neka rezolucija i profesori su većali. Najviše teškoća pravili su samostalni demokrati, koji nikako nisu hteli da se takva rezolucija donese. Najzad su se složili na tekstu 5 januara 1929, ali je te noći Kralj izvršio državni udar i tako rezolucija nije ni objavljena. Ostala je u originalu kod Mijovića, profesora Tehničkog fakulteta.

Između 20 juna 1928 i 6 januara 1929 došlo je bilo do vrlo teškog stanja u zemlji. Kralj je konsultovao šefove stranaka. Prvo je primio Acu Stanojevića, pa Ljubomira Davidovića, pa Mačeka. Sa svima je vrlo dugo razgovarao. Maček mu je predao svoje »uvjete« i Kralj mu je rekao: 'Hteo bih da čujem šta o vašim uvjetima misle profesor Slobodan Jovanović i jedan profesor Zagrebačkog univerziteta. Profesora Jovanovića mogu odmah pozvati; ali, kako je stvar hitna, nemam vremena da čekam na dolazak nekoga iz Zagreba.' 'Ne morate zvati nikoga iz Zagreba', odgovorio je Kralju Maček. 'Dovoljno je da pozovete profesora Jovanovića i da čujete njegovo mišljenje. Samo ga nemojte pitati za teritorijalne uvjete, jer je to izvađeno iz srca hrvatskog naroda i on, kao Srbin, to ne može razumjeti.'

Odmah posle toga, Kralj je pozvao Svetozara Pribičevića. Upitao ga je: 'Da li se, gospodine Pribičeviću, slažete s predlogom doktora Mačeka?' 'Potpuno ga usvajam,' uzvratio je Pribičević. 'Hvala vam, gospodine Pribičeviću', zaključio je Kralj, odmah se digao i pošao ka izlaznim vratima. Pribičević ga je tada oslovio: 'Veličanstvo, pa vi ste sa Stanojevićem razgovarali čitav sat, s Mačekom duže od sata, a sa mnom svršavate stvar za nekoliko minuta!' Kralj mu je odgovorio: 'Pa šta vam mogu, gospodine Pribičeviću. Ja ne merim konsultovanja na sat. Sa Stanojevićem i Davidovićem sam diskutovao i oni su mi izložili svoje poglede. Sa Mačekom sam diskutovao i on mi je doneo i objašnjavao svoj predlog. Vama sam postavio jasno pitanje. Da ste mi rekli da se ne slažete s Mačekom predlogom i da imate drugih sugestija, ja bih s vama duže razgovarao. Vi ste mi, međutim, rekli da se s Mačekom u potpunosti slažete. Prema tome, kako mi je on sve objasnio, nemam potrebe s vama da govorim opširnije.' Kralj je ovo rekao i izišao iz sobe. Ovo je strašno razljutilo Pribičevića.¹⁶

¹⁶ Tu je Jovanović neprecizan jer je Aleksandar primio Mačeka u audijenciju 4. i 5. I 1929. Jovanovića je primio nakon Mačekove druge audijencije (5. I) i s njim dugo razgovarao o Mačekom predlogu o federativnom preuređenju države u sedam federalnih jedinica (Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Vojvodina, Srbija i Makedonija).

Odmah posle Pribičevića Kralj je pozvao Jovanovića. Prvo mu je ispričao scenu s Pribičevićem i onda je, pružajući mu Mačekove »uvjete«, rekao: 'Pročitajte ovo, gospodine Jovanoviću, i recite mi, molim vas, šta mislite. Nikad nisam čuo da je ovakav Ustav igde postojao.' Tada mu je saopštio i Mačekovu ogradu o 'teritorijalnim uvjetima'.

Pošto je pažljivo pročitao pruženu hartiju, Jovanović mu je objasnio da je to čist dualizam, onakav kakav je postojao u Austro-Ugarskoj. Tada mu je Kralj rekao: 'Ja to, kao kralj Srba, Hrvata i Slovenaca, ne mogu da prihvatim.'

Odnosno Ante Trumbića, Jovanović mi kaže da je, kao »zajedničar«,¹⁷ bio protivu Stjepana Radića, koga je smatrao budalom i boljševikom. Trumbić je, još za trajanja Ustavotvorne skupštine, posećivao Jovanovića i molio ga da on govori pojedinim članovima Vlade da pristanu da u celosti ostanu Banovina Hrvatska (da se ne rasparčava na sitne oblasti, kao što su to, pod uplivom Pribičevića, hteli demokrati) i da njene granice ne budu određene Ustavom. Ako mu u ovome budu pomogli Srbi, on će sa svojim prijateljima pobediti na izborima i tada će primiti na sebe da u Hrvatskoj — čak i kao ban — vodi borbu s Radićem. U ovome Trumbić nije uspeo. Kralj ga već tada nije više mario. Kraljevo neraspoloženje prema Trumbiću razvilo se još na Krfu. Kralj je na Krfu jednom upitao Trumbića što on misli o Solunskom procesu. Trumbić, kao dobar kriminalist, odgovorio mu je da ne može da mu da svoje mišljenje dok ne vidi spise. To se Kralju nije dopalo, jer je očekivao da će mu Trumbić odmah odgovoriti da je zaverenike valjalo osuditi na smrt. Ipak je Trumbiću dao sve spise i ovaj, pošto ih je pročitao, odgovorio je Kralju da nije bilo dovoljno osnova za osudu na smrt. Ovaj odgovor konačno je naljutio Aleksandra.« (str. 52—54)

»U daljem razgovoru — zapisao je Pavlović 6. XI 1944 — prešli smo na Solunski proces i Šestojanuarski režim. Odnosno Solunskog procesa, Jovanović mi kaže da atentata najvjerovatnije nije uopšte bilo.¹⁸ Osoba koja se vozila s Regentom nije bila ništa primetila i to je, neposredno posle toga, i izjavila nekim ljudima. Jovanović, koji je tada bio u Solunu, nije uopšte čuo za neki atentat. Tek posle nekoliko meseca, kad je stigao na Krf, čuo je da se govori o nekom atentatu na Regenta. Regent je hteo da se oslobodi Apisa (Dragutina Dimitrijevića), a nije znao kako. Radi toga su đeneral Božidar Terzić i dr Svetozar Moačanin izradili jedan projekt zakona kojim se predviđa da se i oficiri mogu izvoditi pred preke sudove, a ne samo pred vojne sudove. Regent je taj predlog prihvatio, ali su Nikola Pašić i Vlada pravili pitanje. Pašić je izjavio da će radije podneti ostavku no što će prihvatiti taj predlog i ozakoniti ga. Tako je stvar pala u vodu. Posle izvesnog vremena, izvršen je kod Apisa pretres i nađen je original statuta društva »Ujedinjenje ili smrt«. Odmah se stalo na stanovište da je to prevratnička organizacija u vojsci i Apis je zatvoren. Vojnom sudu je pretsedavao Petar Mišić i isprva je pretres vođen samo po pitanju te organizacije. Apis je odgovarao na sva pitanja. Najzad mu je Mišić postavio pitanje iz kojih je razloga on insistirao da se iz zemlje

¹⁷ Vidi više o Trumbićevu pristupanju »Hrvatskoj zajednici«: *Hrvoje Matković*, Hrvatska zajednica, Istorija XX veka — Zbornik radova V, 121 i dalje.

¹⁸ O Apisu je Jovanović napisao opširniju studiju u *Glasi kanadskih Srba*, preštampanu zatim u posebnoj knjizi: *Moji savremenici*, Vindzor, Kanada, 1962.

po svaku cenu izvuču i Rade Malobabić.¹⁹ Apis je odgovorio da je to veoma delikatno pitanje i da ne može da odgovori na javnom pretresu. Nastupili su uskršnji praznici i pretres je prekinut. Apisu je u međuvremenu saopšteno da na samom pretresu više ne pominje Malobabića i da mu ni sud o njemu više neće postavljati nikakva pitanja. Ali je traženo od njega da da pismenu izjavu o Malobabiću, koja će ostati u procesu kao piéce secrète. Apis se prevario i pismeno je izjavio da je Malobabić bio umešan u Vidovdanski atentat i da je zbog toga radio na tome da on izide iz zemlje, jer bi bilo veoma nezgodno da su ga Austrijanci uhvatili. U istom pismu je rekao da je njegova organizacija znala za atentat, iako je ideja da se on izvrši ponikla na licu mesta, u Bosni. On je lično verovao da će se, ubistvom Franca-Ferdinanda (Franz Ferdinand), ukloniti opasnost od rata, jer je on bio vođ stranke u Austriji koja je želela rat. Ovu piéce secrète su iskomistili radikali. Ona im je dobrodošla iz drugih razloga. Preko Švajcarske su vođeni neki pregovori za odvojeni mir sa Austrijom. Ova je pristajala da evakuiše Srbiju i zavede status quo ante, ali pod izvesnim uslovima, među kojima je bio taj da radikali više ne mogu biti na vlasti u Srbiji, jer je njihova Vlada bila umešana u Sarajevski atentat. Kad je Apis napisao i predao pismo, ono je radikalima dobrodošlo da ga imaju, kako bi Austrijancima mogli da dokažu: 'Jeste, Srbija je bila posredno umešana u tu stvar, ali je krivac — Apis — streljan, i to baš od radikala, te prema tome nema razloga da oni budu ti od kojih Austrija zazire.' Odmah posle toga, Stojan Protić je otputovao za Švajcarsku i tamo je imao sastanak s nekim Čehom, koji je bio emisar austro-ugarske Vlade. Radi ovoga su radikali potpomogli da se Apis osudi na smrt. Kad nije bilo druge mogućnosti, oni su izmislili atentat. Tu su se našli na istoj liniji i radikali i Regent. I jednima i drugom je smetao Apis. Regent je želeo uklanjanjem Apisa da povrati Kralju vrhovnu vlast u vojsci, koju je njegov otac bio izgubio u korist jedne vojničke klike. Radikalima je pak njegova smrt koristila. Proces koji je počeo zbog postojanja prevratničke organizacije u vojsci završen je osudom zbog atentata. O celom ovom procesu dosta je znao i Raja Filipović, činovnik Ministarstva unutrašnjih poslova, koji je sa Krfa — ne zna se iz kojih razloga — poslao u Solun čuveni telegram u kome je samo rekao: 'Promenite datum atentata.' Cela ta arhiva o Solunskom procesu prenesena je u jednom sanduku u Beograd i ležala je u Ministarstvu sve dok Pribićević nije postao Ministrom unutrašnjih poslova. Tada je sanduk nestao. Da li je Pribićević uzео za sebe prepis dokumenata ili nije, to se ne zna.²⁰

Odnosno šestog januara, upitao sam Jovanovića da li su tačne vesti koje su cirkulisale da je on učestvovao u sastavljanju proklamacije i zakona koji su sledovali proglašenju ličnog režima. Rekao mi je da nije i dao mi je sledeće pojedinosti.

Ponovio mi je sve ono što mi je već jednom bio pričao i što sam zapisao 12 februara 1944. Onda je dodao da mu je, prilikom audijencije, kralj Aleksandar rekao: 'Molim vas da do sutra izjutra nikom ne govorite ovo što ću vam sada reći. Naročito ništa ne govorite svom dobrom prijatelju Dragici Janko-

¹⁹ Rade Malobabić bio je glavni obavještajac Apisa na području Austro-Ugarske (Bosna i Hrvatska).

²⁰ O tome mnogo više i pouzdanije kod *Sv. Pribićevića*, *Diktatura kralja Aleksandra*, Beograd 1952, 330—335.

viću.²¹ On je odlučno protiv toga. Sve ću ja ovo da dignem.' 'Kako da dignete?' iznenadio se Jovanović. 'Pa zar da rušite državu?' 'Ne', uzvratilo je Kralj, 'imam nameru da sutra ukinem Ustav. To su jedini lek i jedini spas.'

I Jovanović mu je izneo sve opasnosti koje mogu da proisteknu iz takvog koraka. Nizali su se argument za argumentom. Kralj ih je sve pobijao, i to veoma ubedljivo. U mnogim stvarima mu je Jovanović, potajno u sebi, morao priznati da je u pravu. Najzad, kad je iscrpao sve argumente, Jovanović mu je rekao: 'Sve je to tako. Ali ima stvari koje čovek ne može da izrazi rečima. Imam osećanje koje ne bih umeo da obrazložim, čiju opravdanost ne bih umeo da dokažem argumentima. Imam osećanje da će se sve to vrlo rđavo svršiti. Nemojte se, Veličanstvo, upuštati u to.' Kralj se nasmešio. Video je Jovanovića utučenog i zabrinutog i počeo je da ga umiruje, da ga čisto teši. 'Ništa se ne brinite! Sve će se dobro svršiti. Kad sam, prilikom proboja Solunskog fronta, naredio svojoj vojsci da ide napred, bez obzira na Saveznike, bez obzira na komoru, svi su mi rekli da će se to rđavo svršiti. Ja sam, međutim, bio uveren da je idenje napred jedini put. Bio sam u pravu i sve se dobro svršilo. To je, u svojim memoarima, morao da prizna i Lojd-Džordž (David Lloyd-George). Nije li rekao da je srpska vojska 'očistila, kao da je bila ravnica, neprohodni planinski predeo, koji je, po mišljenju vojnih stručnjaka, bio beznadežno težak za brze pokrete... Napad srpske vojske na utvrđenja koja su se nalazila iznad nje, i iza kojih je bio ušančen neprijatelj, jedan je od najsajnijih podviga u ratu?' Ništa se ne brinite. I ovo će se, isto tako, dobro svršiti.'

Dugo su još razgovarali i rastali su se. Izjutra je osvanuo Šesti januar. Mnogi koji su znali da je Jovanović bio uoči tog dana poslednji u Dvoru verovali su da je on redigovao tekstove. Jovanović, međutim, misli da je tekstove redigovao Vojislav Marinković, koji je pre toga imao s Kraljem jedan sastanak na Han-Pijesku.²² Kralj se, po Jovanoviću, samo dugo lomio verujući da na parlamentaran način još uvek nešto može da postigne. Poslednji razgovor s Mačekom odlučio ga je da reši da ukine Ustav.« (str. 80—83)

O 27. martu je Jovanović ispričao Pavloviću mnoge pojedinosti:

»S Jovanovićem sam putovao istim kolima i duže smo razgovarali o Dvadeset sedmom martu — zapisuje Pavlović 4. III 1942. godine. — Po njemu su glavni organizatori bili đeneral Borivoje Mirković i majori Živan Knežević, Vlastimir Roždjalovski i Svetislav Vohoska. Od članova Cvetkovićeve Vlade u stvar je bio upućen samo Srđan Budisavljević. Simović, kad je od njega zatraženo da se primi predsedništva, odgovorio je zaverenicima da je za puč već dockan jer bi Jugoslavija morala da podleigne ako bi bila napadnuta. Kad su mu zaverenici objasnili da se nazad više ne može i da se puč mora da izvede, Simović je pristao da se primi predsedništva.« (str. 15)

»Danas mi priča Jovanović — zapisao je dalje 12. V 1943 — da Maček, u dubini svoje duše, nije nikad bio za potpis Pakta, ali je jasno video da hrvatski narod ni po koju cenu neće da ratuje i da je Maček, samo računajući s tom činjenicom, savetovao pristupanje Osovini.

Na moje pitanje zašto je onda Maček toliko oklevao, da posle 27 marta, dođe u Beograd, Jovanović mi je odgovorio: 'Zato što je, kao svaki dobar Hrvat, i za 27 mart tražio supergarantije. On se bojao da se oko mladog Kralja ne

²¹ Dragomiru Jankoviću, tadašnjem ministru dvora.

²² Šestojanuarske tekstove redigirao je Milan Srškić.

skupi 'hunta' koja je izvela 27 mart, pa da ona menja Vlade kako hoće. Da bi se od toga obezbedio, tražio je da se obrazuje Krunski savet, u koji bi ušli Kraljica, Šubašić i ja. Tek kad sam mu objasnio da bi to značilo opet Namesništvo u drugom obliku, a da srpski narod hoće Kralja a ne Namesništvo, on je od svog predloga odustao.'

U daljem razgovoru Jovanović mi reče da je knez Pavle sve do januara meseca bio rešen da, ako bude moralo da dođe do rata, pride Englezima. Kad je od Hitlera čuo da Nemačka nema nikakvih teritorijalnih aspiracija na Balkanu, već da samo želi da ima sigurno zaleđe jer namerava da napadne Sovjetski Savez [!], Knez je se prelomio i rešio da pristupi Osovini. Jovanović misli da je takvu odluku doneo iz sledećih razloga:

— iz dna duše je mrzeo boljševike i želio je svojim stavom koliko god može da doprinese borbi protivu njih;

— koliko je mrzeo boljševike, toliko je prezirao kralja Borisa, koji je važio kao posrednik u Nemačko-sovjetskom sporazumu i smatrao je, ako bi zaista došlo do nemačko-sovjetskog sukoba, da bi mogao pomoći svojim prijateljima Englezima, posredujući između Nemaca i njih.

U jednom se trenutku Jovanović počeo da smeje i dodade: 'Znate li šta je još rekao Knez? Vi i ja, gospodine Jovanoviću, ne slažemo se ni u čemu, ali se slažemo u mržnji prema radikalima!'« (str. 33—34)

»Opet mi je Jovanović — zapisao je Pavlović 11. III 1944 — ponovio razgovor koji je imao s Mačekom odmah posle 27 marta. Maček je tvrdio da ne može imati vere u samog Kralja i da on nije dovoljna garantija da, posle izvesnog vremena, druga grupa oficira neće napraviti novu revoluciju i odbaciti Cvetković—Mačkov sporazum. Maček je zahtevao da se obrazuje Namesništvo, koje bi se zvalo Krunski savet, i u koje bi ušli Kraljica-Majka, Jovanović i Šubašić. Ono bi, u ime Kralja, donosilo sve odluke. Jovanović se celog jednog popodneva nosio s Mačekom objašnjavajući neostvarljivost toga predloga. Ne može Vlada koja je narod oslobodila jednog zakonitog Namesništva da mu nametne jedno nezakonito Namesništvo u obliku Krunskog saveta. Maček je jasno ispoljavao da je bio jako zadovoljan držanjem kneza Pavla, koji ga je slušao. Za Kralja je verovao da će slušati radije Srbe. Radi toga je hteo da članovi Krunskog saveta imaju svaki pravo veta. Tako bi Šubašić mogao to svoje pravo upotrebiti kad god to Maček od njega bude zahtevao. Uvek ista težnja da se u hrvatska pitanja ne sme niko da meša, ali da se Hrvati mogu mešati i u srpska i u slovenačka. Simović je na taj Mačkov predlog bio pristao, verujući kao uvek da će izigrati Mačeka time što će dočnije imenovati veliki broj krunskih savetnika i time oduzeti značaj toj instituciji. Ipak je, na kraju, Jovanović uspeo da ubedi Mačeka da je njegov predlog i nepotreban i neumestan.« (str. 55—56)

Pavlović je u svojim zapisima zanimljiv i kad je riječ o narodnooslobodilačkoj borbi, stavu emigrantske vlade i Saveznika, kao i reagiranju emigrantskih krugova. Tako je, na primjer, 18. VIII 1942. zapisao da mu je Jovanović povjerio da je preko Momčila Šturm-Jurišića, poslanika u Bernu, primio pismo đeneralštabnog majora Slavka Bjelajca, pomoćnika đeneralštabnog potpukovnika Ilije Mihića, koji »komanduje oružanim odredima u Zapadnoj Bosni, Liki i delovima Hrvatske i Dalmacije. Pismo je od 20 juna 1942 i poslano je iz zemlje nekim kanalom. Bjelajac javlja da je srpski narod u prečanskim krajevima skoro uništen. Pavelić šalje ustaše i muslimane u partizane

da bi samo bilo pobijeno što više Srba. [!] Međ partizanima ima nešto vrlo malo Srba i 90% partizanskih odreda u tim krajevima sačinjavaju ustaše i muslimani. [!] Istočno od Bjelajca nalaze se Ilija Birčanin, Radmilo Grđić i Dobroslav Jevđević. Oni traže pomoć u novcu. Bjelajac dalje moli da se utiče na Moskvu da naredi partizanima da obustave bratoubilačku borbu. Tvrdi da će Mihailovićeви odredi i u tim krajevima likvidirati komuniste, kao što su ih već likvidirali u Srbiji i Crnoj Gori, ali bi se obustavljanjem borbe izbeglo uzaludno prolivanje krvi. Mihailovićev pokret otpora sve se više i više širi.« (str. 20—21)

Već gotovo godinu dana ranije (14. X 1941) Jovanović je — na temelju primljenih »informacija« — dao ovakvu sliku situacije u zemlji: »Postoje tri grupe ustanika koji se bore. Jedni takozvani 'ruski ustanici'. To su komunisti, radnici i levičari, koje su pobunili sovjetski agenti. [!] Drugi su oni koji u Bosni brane srpski živalj od ustaša. Treći su ostaci vojske. Ovi su oslobodili Hercegovinu, Crnu Goru i Zapadnu Srbiju. Zasad se Nemci bore samo protiv prvih dveju grupa i ubijaju ih besomučno. Za borbu s ostacima redovne vojske zasad Nemci nemaju dovoljno sredstava u Srbiji i trude se samo da opustoše pojas oko pobunjenih krajeva, kako se ustanici à la longue ne bi imali odakle snabdevati. Jovanović misli da bi, kad bi Britanci bili u mogućnosti da izvrše neku descente, ovaj deo Balkanskog Poluostrva bio vrlo lako i brzo oslobođen Nemaca. Smatra u svakom slučaju da je ustanak pokrenut prerano.« (str. 12)

»Danas je Jovanović — zapis je od 11. I 1943 — prvi put bio kod Idna (Anthony Eden) u svom novom svojstvu zastupnika Ministra inostranih poslova. Kad se vratio iz Foren ofisa rekao mi je da mu je Idn kazao da je britanska Vlada bila zadovoljna Ninčićem i da nikad ništa nije mogla da zameri njegovoj politici. Dalje mu je govorio o Mihailoviću i o partizanima, tvrdeći da Foren ofis čvrsto veruje Mihailoviću, da smatra da Mihailović ne treba sada da se izlaže i da valja da miruje dok ne dođe njegov čas. Idn je bio iznenađen kad mu je Jovanović rekao da Londonski radio podržava partizane i obećao je da će tu stvar izvideti. Dodao je da Ministarstvo vojno, možda, naginje partizanima. Idn je, inače, bio veoma ljubazan i obećao je da će učiniti što treba da se prestane s propagandom u korist partizana.« (str. 24—25)

Dvije sedmice zatim slijedi zapis o demaršu sovjetskog predstavnika kod jugoslavenske emigrantske vlade (27. I 1943): »Sovjetski ambasador Aleksandar Efremovič Bogomolov posetio je Jovanovića. Jovanović mi kaže da mu je Bogomolov predao odgovor sovjetske Vlade na našu notu od septembra prošle godine u kojoj smo izložili zverstva koja su počinili partizani. Odgovor je hladan i u njemu se samo tvrdi da mi raspoložemo jednostranim obaveštenjima, dok sovjetska Vlada ima na raspoloženju i druga. Tokom razgovora, Bogomolov se raspitivao da li su nam Englezi omogućili neposredno opštenje s Mihailovićem. Na Jovanovićevo pitanje da li mu je što poznato o takozvanoj Ustavotvornoj skupštini u Bihaću,²³ odgovorio je da zna samo ono što mu je o tome govorio Grol.« (str. 25).

Nije prošlo ni mjesec dana, a Pavlović je zapisao (20. II) novi razgovor Bogomolov—Jovanović: »Opet je Jovanović imao razgovor s Bogomolovom.

²³ Prvo zasjedanje AVNOJ-a u Bihaću 26—27. XI 1942.

Priča mi da mu je Bogomolov rekao da sovjetska Vlada i dalje smatra borbe između Dražinih odreda i partizana našom unutrašnjom stvari, u koju ne želi da se meša. Ona je, međutim, spremna da pomaže svakog onog koji se bori protivu Osovine. Sovjetski odnosi sa Jugoslavijom ostaju nepromenjeni. Jovanović mu je ponovio da jugoslovenska Vlada želi da bude u što boljim odnosima sa sovjetskom Vladom, jer bi svako neslaganje danas samo išlo u korist Nemačke. U daljem razgovoru, govoreći o sovjetskim uspesima na bojnopolju, Jovanović je rekao da se naročito divi kako su Sovjeti uspeeli da snabdevaju toliku vojsku kad su skoro sve železnice bile u neprijateljskim rukama. 'Vi zaboravljate', uzvratio mu je Bogomolov, 'da je Sovjetski Savez, posle Sjedinjenih Američkih Država, najveći proizvođač automobila.' 'Rusi su proizvodili, čitali, gomilali', rekao mi je Jovanović, 'i sada iskorišćuju.'
(str. 26)

Povodom jedne novinske bilješke objavljene u londonskom listu *Daily Sketch*, u kojoj se najavljuje sovjetsko-jugoslavenski sporazum o suradnji četničkih i partizanskih snaga u Jugoslaviji, Pavlović je na nju — prema zabilješki od 26. II 1943 — odmah upozorio Jovanovića koji mu je rekao da je Simović kao predsjednik vlade, još novembra 1941. godine, bio naredio poslaniku u Moskvi neka zamoli sovjetsku vladu da naredi svojim ljudima u Jugoslaviji da utječu na komuniste kako bi obustavili započetu borbu protiv Mihailovičevih četnika. Jovanović je mišljenja da je to bio nespretni potez. Zašto tražiti od Sovjeta da se miješaju u odnose između komunista i Mihailovića? Sovjetska je vlada, razumije se, odgovorila Simoviću da nema svojih ljudi u Jugoslaviji i da ne želi da se miješa u jugoslavenska unutrašnja pitanja. Kad su kasnije napadi komunista na Mihailovića postali ozbiljniji — nastavlja je Jovanović — Solomon Abramovič Lozovski, pomoćnik ministra vanjskih poslova, u prisutnosti Novikova, načelnika evropskog odjela ministarstva, predao je 3. VIII 1942. aide-mémoire jugoslavenskom otpravniku poslova u Kujbiševu, u kojem se tvrdilo da D. M. surađuje s Nedićem. Talijanima, pa čak i ustašama i da njegovi odredi u borbi protiv partizana počinjaju zvjerstva. Bili su navedeni i konkretni primjeri suradnje i Lozovski je usmeno dodao da Draža nije jedini u Jugoslaviji koji ima radio-vezu s inozemstvom. Na tu optužbu vlada je odgovorila notom koju su sastavili oficiri a ne diplomati. U njoj je rečeno da se još od oktobra 1941. godine čine svi mogući napori da dođe do suradnje s partizanima, no da do nje nije došlo krivicom partizana koji su osudili Mihailovića na smrt, pobili njegove najbolje oficire, pružali podršku okupatorima, ubijali nacionaliste i grubo ispađali prema seljacima. Zatim je u noti izloženo da se sam narod odvojio od partizana, koji su zbog toga bili prisiljeni da se iz pojedinih dijelova zemlje povuku. Rečeno je i to da je isključena suradnja između Mihailovića i Nedića, jer su na Dražin zahtjev lišeni čina svi oni oficiri koji su prišli Nediću. Isključena je i suradnja s ustašama jer se između četnika i ustaša vode stalne borbe na terenu. Demantirana je suradnja s Talijanima, iako je rečeno da nije isključeno da su pojedini četnički komandanti surađivali s njima i podvučeno je da je to činjeno — ukoliko je do takve trenutne suradnje i dolazilo — bez znanja (emigrantske) vlade. Nota se zaključuje izražavanjem želje da se svi ti incidenti nekako izglade i da dođe do potpune suradnje svih borbenih elemenata. Nesumnjivo, da je nota, dodao je Jovanović, pisana više vojničkim nego diplomatskim jezikom. Između prvog Simovićevog naređenja poslanstvu u Moskvi i sovjetskog aide-mémoirea predanog otpravniku poslova

u Kujbiševu, Simović je molio i sovjetskog ambasadora u Londonu I. M. Majskog da intervenira kod svoje vlade da bi se cjelokupni otpor u Jugoslaviji objedinio pod komandom Draže Mihailovića, a zatim je Simović, 13. XI, tražio i od otpravnika poslova u Kujbiševu da to isto učini, što je on i učinio kod Višinskog 17. XI 1941. Draža je informirao vladu 22. XI 1941 — prema Jovanoviću — da je došlo do sporazuma s partizanima, ali je već 23. I 1942. morao obavijestiti vladu u Londonu da su partizani ponovo počeli da ga napadaju. Tim povodom je vlada, 20. IV 1942, po drugi put naredila poslanstvu da zamoli sovjetsku vladu da utječe na partizane budući da je Draža, navodno, uložio sve napore da dođe do suradnje na terenu no do nje nije došlo. To je Jovanović osobno ponovio Bogomolovu 16. V 1942. Bogomolov mu je odgovorio da je to unutrašnja stvar Jugoslavena, a da sovjetske vlasti smatraju partizanom svakog onog koji se bori protiv Nijemaca, pa i samog Mihailovića. Opširni memorandum što su ga sastavili oficiri bio je predan Bogomolovu potkraj kolovoza 1942. i sve do 16. XI 1942. nije bilo ničeg novog u tom pitanju. Tog dana je poslanik u Moskvi (Stanoje Simić) ponovo razgovarao s načelnikom Novikovom i sovjetski diplomat mu je rekao da bi sovjetska vlada prva pozdravila Dražu Mihailovića kao borca, no Draža je prestao da se bori protiv neprijatelja i bori se samo protiv partizana, i to uz pomoć Talijana. Po Dražinom naređenju Jevđević, Boško Todorović, Birčanin i Jezdimir Dangić sklopili su sporazume s Talijanima, dok je uz partizane velika većina svih Jugoslavena. Draža je, po nalogu emigrantske vlade, čak pregovarao i s Nedićem. Jedini je način da dođe do suradnje i jedinstva, završio je Novikov, to da Mihailović nastavi da se bori, i to samo protiv Nijemaca. Taj je razgovor Simić saopćio Londonu i vlada mu je 20. XI 1942. naredila da sovjetskoj vladi saopći da Mihailović nikad nije prestajao da se bori protiv Nijemaca. Dala mu je i dokaza o njegovoj borbi. Preko Jevđevića i Birčanina prešlo se šutke, ali se podvuklo da su Todorovića ubili partizani a Dangić da je u zarobljeništvu; da su partizani omraženi u narodu, da je narod listom uz Dražu, da je netačno da je vodio pregovore s Nedićem i da ne surađuje s Talijanima. — Po povratku iz Moskve Bogomolov je 27. I 1943. posjetio Jovanovića i predao mu kratku bilješku o kojoj je već bilo govora, a Jovanović otada nije vidio Bogomolova sve do 20. II kad ga je Bogomolov zvao na ručak. Vidio ga je još jednom (23. II) na velikom prijemu u čast dvadesetpetogodišnjice stvaranja sovjetske vlade. Vidjet će ga — i to će tek biti pravi razgovor — 1. marta; sve ono što je do tog dana (26. II) objavio londonski dnevnik jest, po Jovanoviću, proizvoljno. (str. 26—29). Pavlović je 2. III 1943. zapisao: »Jovanović mi je pričao da mu je, prilikom jučerašnjeg razgovora, Bogomolov najljepše govorio o Jugoslaviji, ali je tvrdio da sovjetska vlada ima dokaza o Mihailovićevoj saradnji s neprijateljem. Iako je Jovanović u nekoliko mahova tražio da mu se ti dokazi pokažu, Bogomolov je odbio da to učini. Dokazivao je da sovjetske vlasti nemaju nikakve veze s kampanjom koja se vodi protivu Mihailovića i da one ne mogu da budu odgovorne za pisanje svetske štampe. Objasnjavao je da jugoslovenski partizani nisu komunisti i da su protivu Mihailovića samo zbog toga što je izneverio savezničku stvar.« (str. 29—30)

Na prvom sastanku između Jovanovića i Božidara Purića, otkako je Purić postao predsjednik vlade (održanom 1. IX 1943) razgovarali su o našoj NOB-i. »Jovanović je jako zabrinut razvojem komunizma u nas i boji se boljševiziranja zemlje. Kaže da svojom politikom Englezi neposredno idu na

ruku komunistima. Purić reče da je po toj stvari razgovarao s Irenom, koji mu je rekao da su Englezi uvereni da partizani nisu komunisti, već seljaci koji hoće slobodu. Englezi ih snabdeavaju oružjem, jer im ga Rusi već šalju, a Englezi ne bi hteli da partizani padnu pod isključivi sovjetski uticaj. Zbog toga su poslali i svoje oficire za vezu, jer se sovjetski već nalaze u partizanskim štabovima. Ovo Englezi čine da bi se, pored sovjetskog, osetio i britanski uticaj. 'Sve će to biti po našim ledima,' uzvratio je Jovanović.²⁴

U daljem razgovoru Jovanović je objasnio Puriću kako su tekli britansko-jugoslovenski razgovori o zaključenju Vojne konvencije. Englezi su hteli da takvu konvenciju zaključe, ali su naši vojnici navaljivali da su naše snage u zemlji, da u tekst konvencije valja uneti priznanje Mihailovića i predvideti snabdevanje njegovih trupa, a ne samo trupa na Bliskom Istoku, kojih skoro i nema. Englezi ovo nisu hteli, iako su pristajali na tumačenje da se Mihailovićevi odredi imaju smatrati odredima naše vojske. Sve ovo, razume se, da se ne bi zamerili Rusima. Docnije su došli sovjetski napadi na nas i sve je palo u vodu. Purić je odgovorio da je on pitanje Vojne konvencije opet pokrenuo i da su Englezi sada voljni da je zaključe ako mi zlato Narodne banke predamo u zajednički saveznički 'pul'.« (str. 41—42)

No, u London su stali stizati sve nepovoljniji izvještaji i u redovima bliskim emigrantskim vrhovima sve je više uzimalo maha pesimističko raspoloženje. »Londonski radio objavio je sinoć vest — zabilježio je Pavlović 5. XII 1943 — da je u Jugoslaviji obrazovana Privremena vlada. Popodne sam svratio do Jovanovića. Kaže mi da je položaj Vlade i Kralja danas toliko težak, da ni sam više ne zna šta da misli. Kralj je sada bez ikakvih ozbiljnih savetnika. Na budućnost ne sme mi da misli. Bilo da se Kralj zainati i ne prizna ovo stanje u zemlji, bilo da primi u Vladu pretstavnike partizana i odbaci Mihailovića, ako bi Sovjeti priznali Privremenu vladu u zemlji, to bi bio kraj Jugoslavije kao demokratske države.« (str. 44—45)

Nešto kasnije (8. II 1944) Pavlović je zapisao da je bio kod Jovanovića koji je jako zabrinut zbog razvoja događaja. »Jovanović mi dalje kaže da, prema njegovim obavještenjima, servisi [britanskog] Ministarstva unutrašnjih poslova rade za Mihailovića preko Vladete Milićevića, dok servisi Ministarstva rata rade za Tita. Njihova je želja da se što pre likvidiše Mihailović i da se, posle, Kralj primora da se sporazume s Titom. Ovakav predlog je Jovanović nedavno video i odmah je rekao tim servisima da je tako šta nemoguće. Likvidirati Mihailovića značilo bi rasturiti jedinu organizaciju na kojoj danas počiva Srpstvo. Nije pitanje Mihailovića neko lično pitanje. Sporazum Kralja s Titom, protiv volje srpskog naroda, bio bi isto što je bio sporazum kneza Pavla s Mačekom protiv volje srpskog naroda. 'A videli ste šta je taj sporazum dao,' rekao je Jovanović tim servisima.« (str. 51)

Jovanović je, nešto kasnije (18. III 1944), priznao Pavloviću da ne vidi kako bi se čitavo pitanje moglo s Englezima riješiti, no da je jedno sigurno: da ne smiju popustiti na Mihailovićevoj ličnosti! (str. 57)

U maju došlo je do krize Purićeve činovničke vlade i opet je Jovanoviću bio povjeren mandat da sastavi novu vladu, što, međutim, nije njemu pošlo za rukom. Ostao je samo posrednik, na jednoj strani između kralja i političara,

²⁴ O tome svemu vidi više: The Eden Memoirs, The Reckoning, London 1965, 431 i dalje.

na drugoj između političara i britanske vlade. »Juče popodne su se sastali Jovanović, Grol i Šubašić — zapisao je Pavlović 29. V 1944. — Jovanović je zastupao srpske političke stranke, Grol one stranke koje su se bile složile na rezoluciji (Jugoslovenska nacionalna, Demokratska, Samostalna demokratska, Slovenska ljudska stranka), Šubašić Hrvate. Sva trojica su se složili da se danas preda britanskom poslaniku Stivensonu sledeći edmemoar upućen britanskoj Vladi:

1. Mi uvidamo vojne razloge sa kojih britanska Vlada smatra za potrebno da pomaže Tita, ali u isto vreme nalazimo da je njegova vrhovna komanda praktično nemogućna, jer se on ne javlja samo kao vojni, nego i kao politički vođa, a u ovom drugom svojstvu nije uspeo zadobiti poverenje Srba, a izgleda da je i poverenje Hrvata i Slovenaca zadobio samo unekoliko.

2. Mi priznajemo da je depolitizovanje Tita i Mihailovića jedan od prvih uslova za koordinaciju njihovih vojnih akcija; ali, dokle bi Mihailovićevo uklanjanje značilo u isto vreme i njegovo depolitizovanje, ne vidimo na kakav se način misli izvršiti depolitizovanje Tita, — i pitamo se da li depolitizovanje samog Mihailovića može imati neke praktične vrednosti.

3. Prekidanje svake, čak i vojne veze između britanske Vlade i generala Mihailovića znači ne samo njegovo depolitizovanje nego njegovo potpuno žrtvovanje Titu; jer dokle bi Tito uživao potpunu britansku potporu, Mihailović bi za britansku Vladu bio samo šef jedne lokalne organizacije za koju britanska Vlada nema više nikakvog interesa. Po našem mišljenju, već ni sa samog vojnog gledišta ne bi bilo savetno odbaciti jednu organizaciju koja je obuhvatila skoro sav srpski narod i čiju snagu inače i sama britanska Vlada uvida. S političkog gledišta to bi bilo još manje savetno, jer bi se stvorio veliki nesklad između stava britanske Vlade i raspoloženja srpskog naroda. Jugoslovenska Vlada u Londonu, koja ima u prvom redu da olakšava uzajamno razumevanje između okupirane Jugoslavije i britanske Vlade, bila bi time stavljena u vrlo težak položaj.

4. Po našem mišljenju, sukob između Mihailovića i Tita valja po svaku cenu otkloniti ili bar ublažiti, ali to se da postići samo putem kompromisa, a nikako isključivim povlađivanjem jednoj strani. Prvi korak na putu kompromisa bio bi taj, da britanska Vlada prestane ignorisati Mihailovićevu organizaciju, koja zacemento nije za potcenjivanje kada Nemci tako nemilosrdno gone i ubijaju njene članove i saradnike. Isto tako trebalo bi, s pogledom na sve eventualnosti, dati Mihailoviću mogućnosti da izvrši opštu mobilizaciju, za koju za sada nema dovoljno municije i naoružanja.

5. U ovom smislu valjalo bi, u kakvoj bilo formi, načiniti sporazum između britanske i jugoslovenske Vlade, iz koga bi se videlo da britanska Vlada ne odbacuje Mihailovića i njegovu organizaciju, nego s njime još uvek računa i da mu s toga ne misli svoju pomoć uskraćivati. Samo tako može se izbeći utisak da je Mihailović žrtvovan Titu, i da se u građanskom ratu, koji se na žalost vodi u Jugoslaviji, britanska Vlada stavila samo na jednu stranu.« (str. 61—63)

»Opet sam svratio do Jovanovića — zapisao je Pavlović 30. V 1944 — kod koga sam zatekao Purića. Jovanović me je primio u drugoj sobi i na brzinu mi je rekao da su Englezi odbili sporazum koji im je predložio i da, tek sad, ne zna šta će. Rekao sam mu da svi Srbi danas očekuju da on prihvati situaciju. 'Kako?', upitao me je. 'Pa ne ispuštajte situaciju iz ruku i

obrazujte Vladu s ljudima koji hoće s vama.' Smeškajući se, Profesor mi je odgovorio: 'Valja videti da li uopšte ima ljudi koji bi pošli sa mnom.' Kad sam uzvratio da znam da ih ima, samo mi je odgovorio: 'Videćemo!'« (str. 64)

»Kad sam ostao nasamo s Jovanovićem — Pavlovićev je zapis od 1. VI 1944 — rekao mi je da je, po njegovom mišljenju, Kralj konačno odlučio da poveri Vladu Šubašiću čim mu je Stivenson saopštio da je nemoguće pregovarati sa Srbima o otpuštanju Mihailovića i priznavanju Tita i da se o tim pitanjima može jedino razgovarati s Banom. Jovanović mi je dalje ispričao da mu je Stivenson, kad mu je doneo Čerčilov odgovor na Grolov, Banov i njegov edmemoar, rekao da se po svima pitanjima mogu lako sporazumeti, ali da moraju pristati i na neku deklaraciju koju bi Kralj poslao Titu. Na ovo pak nisu mogli da pristanu ni Jovanović ni Grol.« (str. 65)

Kralj je na kraju povjerio mandat Ivanu Šubašiću i Pavlović je već 10. VII 1944. zabilježio: »Postepeno će doći do likvidisanja svih nas koji nismo na Titovoj liniji.« (str. 70) Kasniji njegovi zapisi sadrže uglavnom opise pokušaja građanskih političara okupljenih u Londonu da nekako spriječe za njih sve nepovoljniji rasplet. Posljednji objavljeni Pavlovićev zapis nosi datum: 17. XII 1945.

Pavlovićeva rukovet dužih i kraćih zapisa o razgovorima sa Slobodanom Jovanovićem za vrijeme rata u emigraciji odaje želju da Jovanovića prikaže u što boljem i povoljnijem svjetlu, gotovo kao državnika koji je stajao iznad sitnih stranačkih računa i računica; ona jasno pokazuje — i protiv želje samog autora — koliko su bili zatrovani odnosi između jugoslavenskih građanskih političara okupljenih u Londonu koji se do kraja rata nisu mogli složiti na jednoj jedinoj programatskoj deklaraciji; Pavlovićeva knjiga samo potvrđuje političku nemoć i nesposobnost naše emigracije u Londonu — a to su ti isti političari sasvim dovoljno pokazali već u međuratnom razdoblju — da u toku rata nađu i predlože formulu rješenja jugoslavenskog pitanja koja bi i u najskromnijoj mjeri predstavljala kakvo-takvo rješenje čitavog spleta pitanja što su ih rat i okupacija otvarali ili produbljivali; zapisi o tim razgovorima sasvim bjelodano dokazuju da od takve emigracije — povezane na život ili smrt sa ravnogorskim pokretom Draže Mihailovića i njegovih četnika — ništa dobro nije moglo poteći. Zato i Pavlovićevi zapisi predstavljaju dokument koji zaslužuje pažnju i osvrt.

Dr Bogdan Krizman